

II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876–1909)

Nursal Kumaş

İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2020, 324 sayfa, ISBN:978-605-9922-99-9.

Muhammet KEMALOĞLU*

Nursal Kumaş tarafından hazırlanan *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)* isimli eser, Nursal Kumaş'ın Uludağ Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında hazırladığı doktora tezinin kitaplaştırılmış hâlidir.

Nursal Kumaş, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji Anabilim Dalında, yüksek lisans eğitimini ise Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında “İstanbul Halkevlerinin Faaliyetleri (1939-1945)” adlı teziyle tamamlar. Yazarın ayrıca “Bursa'da Kolera Salgını ve Alman Karantina Önlemleri (1890-1895)” (Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21); “II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Yardım Faaliyetleri” (Bursa'da Yaşam, Bursa, Temmuz, 2014, ss. 60-62); “Bursa Askeri İdâdîsi Kuruluşu ve Faaliyetleri” [I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 2017. vb. (Dr. Nursal Kumaş, 18 Nisan 2022, <https://scholar.google.com.tr/citations?user=1ossDMcAAAAJ&hl=tr>)] isimli ilmi çalışmaları bulunmaktadır.

İlim dünyasının en önemli kriterlerinden biri yayımlanan kitaplardır. Bu aşamada da yayımlanan kitap sayısı büyük bir değer taşır. Ancak yayımlanan kitabın niteliği o kitabın sayısal değerinden çok daha önemlidir. İlim âlemine adım atıldığı ilk andan son ana kadar pek çok eser verilir. Her bir eser kendi ölçeğinde bir kıymet kesbeder. Nursal Kumaş'ın doktora tezi de kitaplaştırılmış çalışmalardan biridir. Nursal Kumaş, kitaplaştırdığı doktora tezinde, sadece II. Abdülhamid zamanı Bursa tarihini incelememiş,

* Dr., TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, muhammetkemaloglu@gmail.com

geçmişten II. Abdülhamid dönemine kadar Bursa'ya farklı yönleri ile incelemiştir. Bu ise diğer şehir ve dönem tarihi çalışanlar için yeni bir bakış açısı olabilecektir.

Kent tarihi; coğrafya, zaman, mekân araştırmaları açısından değerlendirildiğinde, coğrafyaya, zamana, mekâna ait her şey bugünün algısını etkileyeceği gibi ele alınan mekân ve dönemi anlamamıza da yardımcı olacaktır. Bir mekânla ilgili kanaate varabilmek içinde disiplinler arası bir perspektifle çalışmak gerekmektedir. Şehirler, hüviyetleri itibarıyla farklı yapılardan, dokulardan oluşur. Yapının tamamının anlaşılabilmesi için de şehri oluşturan hücrelerin, sistemlerin farklı uzmanlık alanları, bakış açıları ve yaklaşımlarla çalışılması yeni fikirler edinilmesine yardımcı olacaktır.

Şehir tarihi ve tarihçiliği son dönem araştırmacılarının sıkça ele aldıkları konulardandır. Araştırmacılar bir şehri ve onun tarihini incelerken o şehrin coğrafyasını; dinî, kültürel yapısını; mimarisini; eğitim yapısını; askerî, siyasi konumunu; yetiştirdiği değerleri; çevre yerleşim yerleri, şehirler ve hatta diğer ülkelerle olan temaslarını; kentin geçmişten, odaklanılan döneme kadar maruz kaldığı afetleri vb. başlıklarını da görmek, incelemek imkânı bulurlar.

Bursa, Türkler tarafından 6 Nisan 1326 tarihinde alındıktan sonra bu güzide şehir sadece ilk başkent yapılmadı; burası tarihin, kültürün, ekonominin, sosyal hayatın da başkenti yapıldı. Ulu camiler, hanlar, kapalı çarşılar, külliyeler, imaretler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar vb. inşa edildi. İlk altı Osmanlı padişahı şehirde misafir edildi. Bursa atalar yadigârı bir şehrimiz olmakla beraber, ipek üretimi ve doğal zenginlikleriyle de MÖ 8500'lerden (Bitinya, Bizans, Abbasiler, Haçlılar ve Orhan Bey tarafından alınarak Osmanlıların başkenti olur) günümüze kadar bir tarih şehridir.

Bursa'da daha çok Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına ait yapılar bulunmasının nedeni, şehrin Osmanlı'nın ilk başkenti olması ile alakalıdır. 8 Temmuz 1920'de Yunan işgaline kadar aralıksız 596 yıl hiçbir yabancı yönetimi, işgali görmeyen Bursa, şehrin işgali ile tüm Türkiye'yi yasa boğmuştur. TBMM kürsüsü üzerine, Bursa işgalden kurtuluncaya kadar siyah bir örtü örtülmüştür.

Bursa, sadece ipeği ile değil, tekstili, çinisi; Roma, Bizans, Osmanlı dönemi eserleriyle bir turizm şehridir. Şifalı kaplıcaları, yemyeşil doğası ile "Yeşil Bursa", Hz. Süleyman'ın "*İşte cennet burası*" dediği yerdir. Evliya Çelebi'nin "*Velhasıl Bursa sudan ibarettir*" dediği, "sultanlar şehridir Bursa" III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Bursa'da Zaman"ıdır. Bursa, her dönem hem içinde yaşayanları hem periferisindeki şehirleri etkileyen hem de çevresinden ziyadesiyle etkilenen, bu etkileri özümseyen şehirlerdendir.

Bursa, tarihi boyunca ve özellikle de Osmanlı Devleti döneminde ticari, sosyal ve kültürel yönleriyle hususi bir konuma sahiptir. Yeni Türk devletinin inşa sürecinde de bu özelliğini sürekli hissettirmiştir.

Bir şehrin incelenmesi sadece bir devrinin incelenmesi değil, geçmiş ile gelecek arasında bir köprüünün kurulması demektir. Nursal Kumaş tarafından önce doktora tezi olarak hazırlanan ve *Sentez Yayıncılık tarafından yayımlanan II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)* adlı eserde Bursa ve Bursa tarihinin *II. Abdülhamid dönemi incelenmiştir*.

Nursal Kumaş'ın eseri ön söz, giriş, dört bölüm, sonuç, kaynaklar ile ekler kısımlarından oluşmaktadır.

Ayrıca eserde fotoğraf listesi, harita listesi ile grafik listesi başlıklarında künye kısmı da bulunmaktadır.

Eserin ön sözünde; şehirlerin, buldukları toplumun sosyal hayat algılayışını yansıttığından; Bursa'nın, geçmişinden II. Abdülhamid dönemine kadar kendi özgün kimliğinin olduğundan; Bursa'nın sahip olduğu tarihsel sürecin değişik yönleri ve boyutları ile ele alındığından; çalışmanın birincil kaynaklar üzerine kurulup ikincil kaynaklarla beslendiğinden; sosyal hayatı çevreleyen ve onu bütünleyen hemen hemen her konuya değinildiğinden; Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri (BOA), yerel gazete ve dergiler (Hüdâvendigâr gazetesi, Bursa gazetesi ve Bursa Sergisi), dönemin şer'iyye sicilleri, Kâmil Kepecioğlu'nun hazırlamış olduğu *Bursa Kütüğü* isimli eser, Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri, ilgili döneme ait yazılmış hatırat ve seyahatnameler ile bu dönem ile ilgili fotoğraf ve haritalara yer verildiğinden bahsedilir.

Giriş kısmında, XIX. yüzyılda (1800-1875) Bursa şehrinin genel görünümü; idari ve demografik yapısı; verimli bir ova oluşu; Bursa tarihindeki yangınlar, depremler ve bunların Bursa'ya etkileri; Bursa'nın dinî yapısı; Müslim-gayrimüslim ve diğer unsurların konumu; Bursa belediye teşkilatının kuruluşu; Bursa'da ipekçilik faaliyetleri ve sosyal değişim; şehirdeki Rum ve ermeni ahalinin ekonomi üzerindeki hâkimiyeti; kadınların iş hayatına girişi; 1863 tarihine kadar Bursa'da idari manada sadece 4 yapının bulunduğu; Vali Ahmet Vefik Paşa ile birlikte Bursa'nın çehresinin tamamen değiştiği; Bursa vilayet matbaası dâhil birçok kamu binasının inşâ edildiği belirtilir. Bunula birlikte tekke ve medreselerin toplum üzerindeki etkileri ile azınlıklar ve azınlık/misyoner okullarının durumu da çalışmada ele alınır.

Bursa tarihi araştırmalarına ve araştırmacılarına örnek olarak, Leila Thayer Erder, Beatrice St. Laurent, Donald Quataert, Edmond Dutemple, Suraiya Faroqhi ve Albert Gabriel gösterilir.

“Şehrin Nüfus, Aile ve Dini Yapısı” adlı birinci bölümün birinci alt başlığında, Bursa'nın nüfusu, Bursa şehrine ait nüfus bilgileri ve nüfusun toplumsal tabakalar içindeki dağılımı ele alınır. İkinci alt başlığında ise, Bursa'da aile ve dinî hayat; aile, evlilik ve boşanma; çocuklara vasi tayini ve nafaka bağlanması; terekeler; dinî hayat; dini faaliyetlerin genel görünümü; Ramazan ayı etkinlikleri ile mevlevihane konularına değinilir.

Bir şehrin nüfusu ve bu nüfusun etnik ve dinî yapısı, o şehrin sosyal hayatı hakkında önemli ipuçları verir. Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne/Bursa'ya ait nüfus bilgilerinin salnamelerden/yıllıklardan öğrenilebileceği dile getirilir. Eserde yer alan 49 tablo ile Bursa nüfus yapısının farklı yönleri tanıtılır. Bursa'nın bir çekim merkezi olduğu; Bursa'ya yapılan göçler ve Bursa'nın düzenli nüfus artışı ile ilişkilendirilir. Bursa'nın özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru ticaret, eğitim, sağlık vb. açıdan gelişmesi nedeniyle nüfusun arttığı izah edilir.

İslam, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestan, Latin adları altında Bursa'da var olan 8 etnik yapının istatistiki verileri açıklanır. İlginç görünen hususlardan biri, Bursa'da çok eşliliğin yok denecek kadar az olduğudur. Bir başka husus da Bursa'nın bir tekkeler, tarikatlar ve zaviyeler şehri oluşudur.

İkinci bölümün başlığı, “Şehrin Yaşam Mekânlarında Sosyal Faaliyetleri”dir. Sosyal faaliyetler alt başlığında meskenler, giyim-kuşam, Bursa mahallelerinde yaşam, kahvehane ve kiraathaneler, gazino ve

oteller, panayırlar ve bayramlar, mesireler ve gezinti yerleri, hamam ve kaplıca eğlenceleri, sivil örgütlenmeler ve sosyal yardımlaşma, doğal felaketlere karşı devlet-halk iş birliği; şehrin sosyal hayatına etki eden olay ve olgular alt başlığında ise muhacirler ve şehre getirdikleri yenilikler, başkentten Bursa'ya sürgün gelenlerin sosyal faaliyetleri, Bursa'ya turistik amaçlı yapılan geziler, halk sağlığı uygulamaları incelenir.

II. Abdülhamid devrinde Bursa'da 17 köşk, 208 mahalle bulunduğu ve mahallelere isim verilirken bir geleneğin olduğu belirtilir. Setbaşı, Maksem, Tabakhane isimleri buna örnek gösterilir. 1905 yılına gelindiğinde Bursa'da 80 meyhane, 45 hamam vardır. Bursa binaları bitişik nizam üzerine inşa edildiği için deprem ve yangınlarda daha fazla hasar görmektedir.

Üçüncü bölüm, "Eğitim ve Kültürel Faaliyetler" başlığını taşır. Bu bölümde, eğitim kurumlarının faaliyetleri alt başlığında, eski usul (usul-i atika) anlayışa sahip eğitim kurumlarının faaliyetleri, şehirde yeni usul (usul-i cedid) eğitim vermek üzere açılan okullar, yeni usul eğitim veren okulların sosyal hayat içindeki rolü, gayrimüslimlerin ve yabancıların (ecnebilerin) açtığı eğitim kurumları değerlendirilirken kültürel faaliyetler alt başlığında ise kültürel faaliyetlerin öncüleri; kültür insanları, görsel yaşam mekânı; tiyatro, sergi, müze ve kütüphaneler ile yerel basın faaliyetleri; matbaalar, gazeteler ve dergiler değerlendirilir.

Sıbyân mektebi ismi verilen, ilkokul derecesindeki okullarla, orta öğretimi de içine alacak şekilde eğitim veren ve yükseköğrenim kurumu özelliği taşıyan medreseler, Osmanlı'nın klasik eğitim kurumlarıdır. Bursa merkezinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, 134 sıbyân mektebi tespit edilmiştir. Öğretim süreleri dört yıl olarak belirlenen sıbyân okullarına devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için de 7-11 olarak belirlenmiş, öğretimde kız-erkek eşitliği sağlanmıştır. 1907-1908 yılı Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde, Bursa merkezinde 33 medresede toplam 1.264 öğrenci eğitim görmektedir.

Nursal Kumaş,

"19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'da -gayrimüslimlerin ve yabancıların (ecnebiler) açtığı okullar hesaba katılmadığında- idâdî ve mesleki okul düzeyinde altı adet eğitim kurumu bulunmaktaydı. Diğer okullar ise; sanayi, ipekçilik, öğretmen yetiştirme ve zirai alanlarında kurulmuş olan meslek okullarıydı. Bursa Askerî İdâdîsi, ordunun ihtiyaç duyduğu subay ihtiyacının karşılanması amacıyla kurulmuş bir okuldu. İdâdîlerin (askerî ve sivil) bünyesinde açılan rüşdiyyeler dışında, müstakil olarak ilk kız (inas) rüşdiyyesi 1892 yılında açılmıştır. Yeni usul eğitim vermek amacıyla Bursa'da açılmış olan eğitim kurumları, eğitim öğretim faaliyetleri dışında, gerçekleştirdikleri birtakım sosyal faaliyetler ve öğrencilerine sundukları bazı imkânlar neticesinde çok kısa süre içinde Bursa halkının takdirini kazanmış ve şehrin sosyal hayatının belirleyiciliğinde önemli bir rol üstlenmiştir. Okul gezileri, bu dönem içinde gerçekleştirilen ve halk-öğrenci kaynaşmasını sağlayan yeni uygulamalardan biridir. Bursa'da, II. Abdülhamid döneminde, gayrimüslimlerden Rum, Ermeni ve Museviler ile yabancıardan (ecnebi) Rus, Fransız ve Amerikalılara ait okullar eğitim faaliyetinde bulunmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında Bursa'da gayrimüslimler ve ecnebiler tarafından açılmış toplam 16 adet okul tespit edilmiştir. Bu okullardan; 4'ü ibtidâî, 3'ü rüşdiyye ve 1'i idâdî olmak üzere toplam 8'i Rum cemaatine aitti. Rüşdiyye derecesinde olmak üzere, Ermenilerin 3 (1'i Ermeni Katoliklerine ait) ve Musevilerin 1 adet rüşdiyye okulu bulunmaktaydı. Yabancıların ise; Amerikalılara ait 1 idâdî ve 1 rüşdiyye, Fransızlara ait 1 ibtidâî ve Ruslara ait 1 ibtidâî okulu bulunmaktadır."

şeklinde açıklamada bulunur.

Nursal Kumaş, devamında, "Bursa'da ilk tiyatro faaliyetleri, Hüdâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa'nın girişimleriyle başlamıştır. Paşa'nın daveti ile İstanbul'dan gelen; Güllü Agop ve Nilyan isimli tiyatro grupları, Bursalı seyircilere Mollier'in oyunlarını" gösterdiğini anlatır.

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da 1906 ve 1909 tarihlerinde iki sergi/ fuar düzenlenmiştir. Bursa'da

camii, vakıf ile tekke, dergâh ve medrese kütüphaneleri tarzında üç farklı kütüphane bulunmaktadır. 1885-1886 senesi vilâyet sâlnâmesinde, Bursa'da kitap sayıları, Cami-i Kebir (Ulucami) Kütüphanesinde 1.470, Orhan Kütüphanesinde 333, Hüseyin Çelebi Kütüphanesinde 987, Haraçsızâde Kütüphanesinde 1.236, İsmail Hakkı Kütüphanesinde 92, Eşrefzâde Kütüphanesinde 218 şeklinde verilir. Matbaalar, Vilâyet Matbaası, Ferâizcizâde Matbaası, Emrî Matbaası (Matbaa-i Emrî veya Bursa Matbaası) ile Muini Hilâl Matbaası; basılıp, yayımlanan gazete ve dergiler ise Hüdâvendigâr gazetesi, Nilüfer dergisi, Bursa gazetesi, Sanayi, Fevâid, Barika-i İrşâd, Köroğlu, Müdafaa ile Bursa Sergisi'dir.

“Kamu Hizmetleri, Ulaşım ve Ticari Faaliyetler” başlığını taşıyan dördüncü bölümde ise, Bursa'daki kamu hizmetleri; posta ve haberleşme faaliyetleri; konsolosluklar ve yabancı memurlar; ulaşım ve ticari faaliyetler; ulaşım, altyapı hizmetlerinde yaşanan modernleşme; taşıma hizmetleri (faytonlar, briçkalar ve landolar); Bursa-Mudanya Demir Yolu; Mudanya ve Gemlik limanları; ticaret, pazar, çarşı ve hanlar; ipekçilik faaliyetleri ile reklamlar ve tüketici profilinde yaşanan değişim konuları incelenir.

“16 Nisan 1302 (28 Nisan 1886) tarihinden itibaren ise perşembe günü hariç, haftanın 6 günü İstanbul-Mudanya arasında düzenli olarak vapur ve posta hizmeti başlamıştır. Vilâyet dâhilinde Bursa Merkez ile beraber toplam yedi posta şubesinin postane ve telgrafhanesinin olduğu görülmektedir. Beş şubenin ise vekâlet ile yönetildiği anlaşılmaktadır. Bursa'da 1892-1902 tarihleri arasında, İran, Almanya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Belçika adına çalışan konsolosluk görevlileri vardır. Bursa'da, şehir içinde ve şehir dışında ulaşımı sağlamak için atlı arabalar kullanılmaktaydı. Şehir içinde çok yaygın bir şekilde kullanılan bu arabaların başında faytonlar gelmekteydi. Körüklü, dört tekerlekli bir at arabası olan fayton, tek veya çift at ile çekilmektedir.”

Bursa-Mudanya Demir Yolu dar bir hat olarak 1873 yılında yapılmıştır ve Bursa kent merkezinde üç istasyon vardır. Yine Bursalılar, eski zamanlardan itibaren ipekçilik yapsa da, ipekçiliğin bir sanayi kolu hâline gelmesi Osmanlı Devleti döneminde olmuştur. *“Bursa'da, ipek üretiminde yeni teknolojinin kullanılıp Avrupa standartlarının yakalanması ve ipek üreticiliğinin çoğunlukla gayrimüslimler (Rum ve Ermeniler) tarafından yapılıyor olması, Avrupa sermayesinin şehre girişini kolaylaştırmıştır.”*

Sonuç bölümünde de, “Şehrin Yöneticileri, Düyun-u Umumiye İdaresi, Göçmenler” alt başlığı altında, II. Abdülhamid döneminde, Bursa'da sosyal hayat alanında kapsamlı bir değişim söz konusu olduğu; bu değişimin öncülüğünü ise devletin taşradaki uzantıları olan şehrin idarecileri, Bursa ipek gelirlerine el koyup işletme hakkını ele geçiren Fransız idaresindeki Düyun-u Umumiye İdaresi ile bu dönemde şehre gelen Kafkas ve Balkan göçmenlerinden oluşan üçlü bir yapının teşkil ettiği ifade edilir. Ulaşım, posta ve haberleşme hizmetlerinin geliştirilmesi, şehirde Ziraat Bankasının bir şubesinin açılması, yeni kamu binalarının hizmete girmesi, tabanın isteği ile gerçekleşen faaliyetler Bursa'daki yenileşme sürecinin göstergeleridir. Şehirde, çeşitli nedenlerden dolayı çıkan yangınların; yerleşim yerlerinin sık ve sokakların dar olmasıyla, şehirde hiç eksik olmayan lodosun da etkisiyle kısa süre içinde büyüyüp bütün şehre yayıldığı ve maddi anlamda oldukça zarar verdiği açıklanır.

Şehir tarihleri araştırmaları, araştırmacıların sıklıkla ele aldığı konular arasındadır. Bu konuda Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezinde sadece Bursa kelimesi ile yaptığımız bir taramada 835 çalışma ile karşılaşırız ki bunların 121 adedi doktora tez araştırmalarından oluşmaktadır. Tez merkezindeki incelememizde, araştırmacıların Bursa'nın farklı zamanlardaki ekonomik ve sosyal hayatı; şer'iyye sicilleri'ne yansıyan gayrimenkul alım ve satımı; terekeleri ve aile belgeleri; sivil ve resmî mimarisi;

nakış ve duvar resimleri; kentsel dönüşümdeki değişimleri; tarım ve tarımsal yapısı; spor, müzik, eğlence tarzı; dini-kültürel farklılıkları; inanç coğrafyası; gayrimüslimlerin durumu; mezar taşları; eğitim-öğretim faaliyetleri; Bursa pamuk ipliği sanayisinin gelişimi ve sorunları; Millî Mücadele döneminde Bursa ve havalisi; törensel gelenek ve görenekleri; şehrin göçmenlerinin etno-sosyolojik incelenmesi; jeomorfolojisi; kent kimliğini; siyasi yapısı; basın yayın hayatı; önemli şahsiyetler ve eserleri konularını incelemiş olduklarını tespit ettik.

Nursal Kumaş'ın *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)* çalışmasında II. Abdülhamid dönemine odaklanılsa da Bursa'nın genel bir tarihî değerlendirmesi yapılmıştır. Doktora tezinden kitaplaştırılan bu eser, Bursa sosyal hayatı tarihinin belli bir döneminin incelenmesi sonucunda meydana getirilmiştir. Bursa, sahip olduğu zengin tarihî değerleriyle her dönemde incelenebilecek bir kenttir. Bu veya buna benzer çalışmalar neticesinde, zaman içinde Bursa'nın geçmişi ile ilgili farklı hususlar da gün yüzüne çıkabilecektir.